

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Петро Пуріз

●

ЛІВОБЕРЕЖНИЙ ПОХІД ЯНА КАЗИМИРА 1663-1664 рр.

Після Переяславської ради 1654 р. правлячі кола Речі Посполитої все ще не втрачали надії на відновлення свого панування в Україні. Польсько-шляхетські війська знову накинлись на українські землі, здійснюючи неодноразові спроби опанування ними.

8 жовтня 1663 р. Ян Казимир “осадил” зі своїм військом Білу Церкву. У місті відбулася військова рада, на якій розглядалось питання про плани подальших дій. Стало відомо, що король збирається йти під Київ, а звідти - в Лівобережну Україну. Литовське військо за наказом Яна Казимира готувалось до наступальних операцій на Чернігів, Стародуб, Смоленськ і Полоцьк.¹

Підступати до Києва король, за порадою козаків, що були при ньому, не наважився, хоч була можливість взяти його через відсутність достатнього укріплення; окрім того, місто мало на даний час невеликий гарнізон.²

У кінці жовтня польське військо підійшло до Ржищева.³ Про його чисельність певною мірою можна гадати за даними статейного списку стряпчого Кирила Пущина і піддячого Василя Миконкіна, які побували невдовзі в таборі Яна Казимира під Ржищевом. Лише біля королівського шатра зосереджувалось “4 хорунги (хоругви. - Авт.) гусарских, 4 роты панцерных, 6 рот рейтарских, 2 полка гайдуков и уселдаков”. Цікаво зазначити, що до царських посланців був приставлений “караул крепкой” (до 40 чол. драгун). А як добирались вони до короля через Дніпро, назустріч їм до порому прибуло 100 чол. шляхти.⁴

Загалом же, як стверджував М. Марченко, королівське військо, яке зосередилось біля Дніпра, нараховувало 12000 чол. кінноти і 10000 піхоти.⁵ За даними І. В. Галактіонова, польські загони мали більше 32000 чол.⁶

Біля міста був міст для переправи через Дніпро. Охороняли його 500 козаків на чолі з Чугаєм. Відкинувши охорону, Ян Казимир 3 листопада опинився зі своїм військом на Лівобережжі. Підкоривши Воронків і Баришполь, він підійшов до Остра,⁷ про що стало відомо від захоплених у полон язиків.⁸ За свідченням джерел, при ньому перебувало три полки кінноти, які мали 25 хоругв, а під кожною з них було по 50-60 чол. і 300 чол. піхоти. Всього, таким чином, королівське військо налічувало більше 1500 чол.⁶

Взяти місто раптовим ударом було важко, бо воно займало досить вигідне географічне положення, знаходячись в оточенні протікаючих рік. Але на даний час вони замерзли, в результаті чого полякам видалась можливість наблизитись до Остри і брати його штурмом. 6 грудня місто здалося. Польське військо знайшло в ньому гарне місце для різдвяного відпочинку.

28 грудня 1663 р. Ян Казимир видав грамоту остерській шляхті. Цим документом король підтвердив надані його попередниками права і свободи “стану рыцарского шляхетского”. У грамоті, зокрема, зазначалося, що на шляхтичів не будуть розповсюджуватися ніякі податки, чинші, стації. Двори, будинки, хутори, землі, які перебували в їхньому володінні, проголошувались недоторканими.” Стану шляхеткого люди вольними были” від “попасов”, надання ночлігів як для “войск наших коронных”, так і “запорожских” (тобто козацьких). У той же час від військової служби шляхтичі не звільнялись. Ян Казимир закликав їх до служби згідно з королівськими універсалами, до добросовісного виконання свого військового обов’язку, який би вони “справовали яко их антецессорове” й самі вони до цього.¹⁰

Таким чином король відкрито закликав остерську шляхту до поповнення рядів коронного війська і прийняття активної участі у його подальших бойових діях.

У той час, як воїни Яна Казимира перебували на постої в Острі, “спаситель Польши” Стефан Чарнецький зосередив своє військо в Носівці. У нього було три хоругви гусар і три полки козаків, які мали 36 хоругв (під кожною по 60-80 чол.), а також 400 чол. драгун.¹¹ В Олишівці стояв Юрій Песочинський з трьома полками поляків, що налічували 800 чол., дев’ятьма ротами німців, також при ньому було півтораста жалдаків. Великий коронний гетьман Потоцький розташувався в м. Козельці, маючи три козацькі кінні полки, 400 чол. піхоти і дві роти гусар.¹²

Но боці поляків виступав полковник Гуляницький. У поході Яна Казимира брали участь також козаки під керівництвом одного із відомих у минулому помічників Богдана Хмельницького Івана Богуна, який перебував на даний час у Монастирищі.

Поблизу Варви з польським військом і козаками розмістились Собеський і правобережний гетьман Павло Тетеря. Напередодні вони здійснили рейд територією Полтавщини, маючи намір оволодіти її містами. Він закінчився для них досить вдало. Здались Ромен, Монастирище. Лохвицю взяли штурмом. Подібним чином Тетеря готувався взяти Гадяч, однак перешкодою у здійсненні цього плану стали відомості про наближення війська околничого і воєводи князя Григорія Григоровича Ромодановського, яке направлялося з Белгорода. Дізнавшись про це, Тетеря й рушив у бік Варви.¹³

Під час перебування в Острі Ян Казимир одержав від Собеського звістку про те, що останній разом з козаками Тетері підкорив 52 міста й містечка, які здавалися їм без бою.¹⁴

Допомогу Яну Казимиру надавали татари. За деякими даними, 16 листопада 1663 р. у кримського хана відбулась із мурзами рада, на якій було прийнято рішення розпустити орду на 10 днів, щоб потім зібрати її і “иттить в заднепръские города в помощь к ляхомъ”.¹⁵

11 грудня король Польщі спеціально відправляв до татар своїх посланців - лисенського сотника Демка й “гетманского Тетерина подписа Дубягу” - з

тим, щоб “хан сам со многою ордою шол к королю на помочь битца с... великого государя ратніми людьми”.¹⁶ І в документах знаходимо відомості про те, що невдовзі на підмогу Яну Казимиру прибуло п’ять-шість тисяч татар. Окрім того, хан надавав королю допомогу поставкою гармат.¹⁷

Апетит польського короля посилювався. По закінченні різдвяних свят він вирішив іти зі своїм військом, з’єднавшись із Тетерею, під Чернігів, ¹⁸ звідки лежав далі шлях до рубежів Росії.

Незабаром Ян Казимир вийшов з Остра, рухаючись у напрямку цього міста. Слідом залишили місця свого перебування Потоцький, Чарнецький, Песочинський і також поспішили до Чернігова. Одначе брати місто поляки не наважились. Простоявши обозом за двадцять кілометрів від нього,¹⁹ королівське військо в суботу, перед самим Новим роком, направилось до Ніжина.

Місто було підготовлене до опору ворогові, і його населення охоче вступило в боротьбу: “войска его царского величества не мало било замок осажен порядне, также в городе козацтва много било: полк нежинський и зенковський и волости загнанне, и не хотячи, подобно места згубити, бо замку трудно узяти з людом его царского величества”.²⁰

Взяти Ніжин полякам не вдалося.²¹ І військо Яна Казимира взяло курс на Олишівку. Воїнам Богуна добровільно здалась Борзна, бо в цьому місті на тоді перебував лубенський полковник, а багато його козаків підтримували Богуна.²²

Протягом декількох днів велись жорстокі бої за оволодіння Малою Дівицею. Поляки обіцяли пощаду жителям містечка в разі його добровільної здачі. Однак уперте населення Малої Дівиці і не думало йти на таку спокусу, продовжуючи відчайдушний опір на чолі із сотником Трикачем. Але в результаті значної переваги польського війська і татар, які йому допомагали, містечко врешті-решт здалося. Жителі його в масовому порядку були знищені.²³

Розорення потерпіло й велике селище Салтикова Дівиця. Багато її мешканців загинуло, інші ж потрапили до татарського полону.²⁴ Героїчний захист Салтикової Дівиці по праву займає одне із провідних місць у ряді значних і знаменних оборон світової історії.²⁵

Далі шлях польського війська проліг до Сосниці, яка здалась невдовзі без опору²⁶. Без бою були здобуті також Мена, Нові Млини. Біля останніх знаходився ворожий табір, у якому зупинився на ночівлю канцлер Празмівський, який поспішав до Яна Казимира. Дізнавшись про це, сотник Нужний вночі увірвався зі своїми козаками в містечко, захопив цінні трофеї: срібло, канцелярську печатку й карету; сам Празмівський лише випадково не потрапив у полон.²⁷

У польському таборі під Новими Млинами був здобутий також цікавий документ із королівської канцелярії - реєстр подарунків, призначених Яном Казимиром кримському хану й мурзам за надану допомогу. Зокрема, Аліш мурзі виділялось 3000 золотих, Мамат-Бияк мурзі - 1200 золотих, шістнадцяти мурзам - по 150-600 золотих. Хану призначалась найбільша сума - 6000 золотих. Всього грошова винагорода складала 15000 золотих. Крім того, багатьом призначались подарунки у вигляді дорогоцінних тканин.²⁸

З-під Нових Млинів польський король направився до Батурина. З 19 по 28 грудня сюди також неодноразово підходили татари.²⁹ Це місто являло собою

тоді добре укріплену фортецю, з усіх боків обнесену міцними валами. Окрім того, населення Батурина зустріло ворога вогнем, що викликало в його рядах паніку, і король змушений був припинити наступ на фортецю. Ворожі загони ринулись до Коропа, заволодівши ним 8 січня 1664 р.³⁰

Через певний час здався ворогові Кролевець. Місто одержало від короля охоронну сторожу.³¹ Тут Ян Казимир простояв цілий тиждень. У цей час до нього на підмогу прибув Тетеря з татарами. Полубинський і Пац рухались на з'єднання з королем до Севська, звідки після взяття Путивля й Глухова він планував здійснити наступ на Москву.

З метою попередження цього задуму російське військо під командуванням Г. Ромодановського зосередилось у Путивлі, де перебував зі своєю армією П. В. Шереметьєв, який прибув сюди наприкінці грудня; тут же був із своїми воїнами і князь Куракін.³¹ Князь Я. К. Черкаський, рухаючись до Карачева, зайняв Брянськ.³² Він одержав наказ перебувати позмінно то в Севську, то в Смоленську.³³ Але поскільки були одержані достовірні відомості про те, що для з'єднання з військом польського короля відправилась литовська армія, Я. К. Черкаський одержав наказ іти в Калугу, звідки він мав відправитись на Україну. На допомогу йому призначався із своїм військом генерал-лейтенант Друммонд і генерал Дальєль із смоленською армією. Гетьман Брюховецький, який перебував з невеликим військом у Ніжині, після того, як Ян Казимир залишив Остер, відправився в Батурин, не наважившись вступити в бій з ворогом. Там були також Кирило Йосипович Хлопов і полковник Штрасбург.³⁴

Шлях польського короля до Путивля виявився перекритим, і він прийняв рішення йти до Глухова. Принагідно слід сказати, що це місто відіграло надзвичайно важливу роль у житті українського й російського народів XVII-XVIII століть, однак історія його вивчена досі недостатньо.³⁵

На основі даних 1654 р. відомо, що під час польського панування Глухову приділялося неабияке значення, і поляки провели активну роботу по його укріпленню: “межи речки земляной вал. На Старосенцком городише сделано два вала земляных; около тех валов в два рва; на том валу - надолбы... На осыпи поставлен острог дубовый, межи того острога сделаны ворота проезжие”.³⁶

Початок походу Яна Казимира в Україну ще більше посилив значення Глухова в стратегічному плані, бо він розташовувався поблизу так званого Путивльського рубежа і був останнім містом України на шляху до Російської держави. Тому саме тут прагнули до якомога кращої підтримки наявних укріплень і сприяли зведенню нових фортифікаційних споруд.³⁷ Крім того, у фортеці знаходилося багато зброї, гармат, боєприпасів і амуніції.³⁸ Тому вважати місто на час приходу до нього Яна Казимира погано укріпленим,³⁹ як нам здається, немає підстав.

У січні 1664 р. біля Глухова зосередилась численна армія Яна Казимира. За свідченням джерел, вона налічувала 20000 татар, командування якими здійснювали два сини хана, 20000 польської кавалерії, 20000 козаків, 4000 німецьких драгун, королівського гвардійського загону чисельністю 12000 рейтар, 14000 польської і німецької піхоти і 2000 гусар.⁴⁰

Розгорнулася запекла боротьба за оволодіння містом. Ворог розпочав посилену підготовку до його облоги. Поляки відкрили траншеї, підвели міни й здійснили всі необхідні приготування до штурму.⁴¹ Оборону міста очолили

начальник російського військового гарнізону Лопухін і київський полковник Василь Дворецький. Останнього обставини змусили зупинитись у Глухові по дорозі із Москви в Київ. Полковнику стало відомо, що серед певної частини населення міста поширились пропольські настрої, які могли привести до здачі його ворогові. Дізнавшись про це, В. Дворецький рішуче виступив проти подібних задумів, за що його зв'язали і тим самим позбавили прав начальства. Але невдовзі, завдяки вмішанню російських селян, які перебували на даний час у місті, Дворецький опинився на волі.

Зміні поглядів багатьох заколотників сприяв глухівський протопоп Шатковський.⁴²

Лопухін і Дворецький за короткий час на належному рівні налагодили систему міських укріплень, що не змусило чекати позитивних наслідків.

Облога Глухова не принесла ворогові очікуваних успіхів. І незабаром військова рада, скликана з ініціативи Яна Казимира, прийняла рішення розпочати загальний штурм Глухова, що невдовзі було приведено в дію.

Сигналом до штурму міста послужив вибух міни, після якого в атаку на незахищені з боків міські ворота, зруйновані гарматними пострілами, кинулась польська піхота й кавалерія. Правий фланг являв собою бік воріт упродовж насипу. В його атакуванні брали участь коронний великий хорунжий Ян Собеський, багато інших високопоставлених сановників і навіть сам король Ян Казимир.⁴³

Але невдовзі загін, що атакував правий фланг, зустрівся з “прекрасною баррикадою позади воріт, с заряженною картечью пушкою, которая была вдоль насыпи, а мушкетный огонь был так ужасен и так верно направлен”. У результаті всього цього ворог одержав поразку: 500 чол. було вбито, а решта втратила будь-яку боєздатність.⁴⁴

Не принесла успіху й спроба атаки лівого флангу, що здійснювалась по замерзлому болоту. Лід часто провалювався, і це приводило поляків у замішання й викликало в їх рядах велику паніку. Лівий фланг оборонявся “двумя тысячами царских драгунов”, які, проявляючи “чудеса храбрости”, нанесли ворогу відчутний удар: він втратив понад 4000 солдат і більше 200 бойових офіцерів. Особливо відзначився загін полковника Василя Дворецького, яким було знищено понад три тисячі поляків.

Ян Казимир і Чарнецький під час зазначених подій перебували на чолі польської кавалерії. Про поразку їм ніяк не хотілося думати. Однак у даній ситуації було прийнято єдино правильне рішення про відступ. Тільки це могло врятувати залишки польської армії від цілковитого розгрому.⁴⁵

Незважаючи на поразку, король Речі Посполитої після певної підготовки через вісім днів здійснив спробу повторного штурму Глухова. Цього разу йому на допомогу прибуло значне підкріплення: гетьман Тетеря і князь Михайло Вишневецький зі своїми військами.⁴⁶

Сигналом до початку штурму став вибух двох мін. Після цього в атаку ринулись призначені полки, які підтримувала кавалерія. У хід було пущено 18 гармат. Багато з наступаючих уже ввірвались, було, в місто, жорстоко розправляючись з його мужніми захисниками. У самий розпал сутички з ворогом прибув зі своїми воїнами Дворецький і “в один момент отбросил вошедших в город людей и опрокинул их с высоты пролома вниз, а затем, с трудно передаваемою стойкостью овладев брешью, открыл по нашим людям

(полякам - П. П.) такой убийственный огонь и перебил их такое количество, что пришлось податься и уступить превосходству неприятельского огня”.⁴⁷ За свідченням очевидця і учасника подій Антуана Грамона, польська сторона втратила приблизно стільки ж людей, як і під час першого штурму міста.⁴⁸

Відчайдушний опір ворогові чинив також генеральний суддя Животовський разом із козаками, які, здійснюючи неодноразові вилазки, перебили багато поляків і німців.⁴⁹ Від нестачі харчів загинула велика кількість коней.⁵⁰

Крім того, татари, які поверталися з наскоків на Москву, повідомили Яна Казимира, що поблизу знаходяться російські війська: Я. К. Черкаський рухається до Брянська, князь Куракін зосередився у Путивлі, а князь Ромодановський йде до Батурина. До останнього приєднався й гетьман Брюховецький, який напередодні був у Кролевіці, де заволодів скарбницею короля, а потім здійснив набіг на його обоз.⁵¹

У вітчизняній історіографії тривалий час панувала думка, буцімто наближення до Глухова російських військ послужило головною причиною зняття королем його облоги 1 лютого 1664 р.⁵² Літописець С. Величко навіть яскраво описав картину вигаданого ним самим генерального бою Г. Ромодановського й І. Брюховецького з поляками біля Глухова 30 січня 1664 р., під час якого ворог нібито потерпів остаточну поразку.⁵³ Подібної точки зору дотримувалась і К. І. Стецюк.⁵⁴ Проте реально ніякого бою не було. Це переконливо довів у своєму дослідженні М. Н. Петровський,⁵⁵ з чим погодились й інші вчені, зокрема Д. І. Дорошенко.⁵⁶

Помилковою⁵⁷ визнана й думка, що наляканий російськими військами король здійснив втечу до Новгород-Сіверського.⁵⁸

Звичайно ж, наближення до Глухова російських військ не могло не насторожити польського короля. Але ще більшої турбації завдали йому повідомлення про критичне становище, у якому опинились польські війська під Севськом і Карачевом у результаті нанесення рішучих ударів з боку російської армії. Саме в цьому районі містився на даний час її ар'єргард. У спішному порядку 1 лютого облогу Глухова було знято,⁵⁹ і Ян Казимир рушив у напрямі Севська в надії розгромити російські війська, щоб нав'язати потім Олексію Михайловичу вигідні для Польщі умови миру.⁶⁰

Через певний час королівський обоз розташувався в селі Ушині (Юшино). Неподалік від Севська стояло литовське військо гетьмана Паца. За свідченням джерел, воно налічувало понад 15000 чол., у тому числі “конныхъ 78 знамен да гусар 12 статей да пехоты 8 полковъ”. Кожний полк мав по четверо знамен і по дві гармати.

Військо готувалось до королівського огляду. Незабаром Ян Казимир з'явився. Їхав на санях, запряжених трьома породистими кінями. Попереду йшла “рота пансерная”, а за ним везли “бунчук да около ехали ближние его люди, за ним 2 роты пансерные да 3 роты рейтарские, да 3 роты драгунские”. Супроводжували Яна Казимира Пац з двома хоругвами польського війська й гетьман Станіслав Потоцький із трьома панцерними ротами.⁶¹

У розпалі в військових подій злободенним продовжувало залишатись питання про укладення миру. Король заявив, що військових дій він не припинить доти, поки не буде досягнута угода.⁶²

10 лютого 1664 р. у польському таборі з цієї нагоди відбулася зустріч російського посла Кирила Пущина з канцлером Пацем. Намічалось скликання

в Білеві або Калюзі посольського з'їзду. Тоді ж відвідав канцлера й посол від кримського хана Як мурза, котрий сповістив його про те, що хан на даний час пішов з 50000 татар і 40000 яничар під Азов, щоб “снести Донских казаков і Запорожских черкас”, у разі ж необхідності Як мурза вважав за можливе направити підкріплення й до короля.

Слід зазначити, що польський уряд не займав чіткої позиції щодо татар. Вони потрібні були йому лише як сила для ведення військових дій у його інтересах. Про міцний і тривалий союз Польщі з татарами говорити не доводилось. Досить чітко це проявилось на даний момент: після відходу Як мурзи Пац заявив, що після укладання миру між Росією й Польщею необхідно буде направити на них мечі бусурман”.⁶³ Нині ж Як мурза збирається йти під Карачев і Болхов.⁶⁴

Під час переговорів Пушина з Пацем стало відомо, що король направляє до Олексія Михайловича свого посланця Самійла Венславського. Слід зазначити, що він і раніше вже був на аудієнції у царя. Його приймали А. Л. Ордин-Нащокин і думний дяк Алмаз Іванов.⁶⁵

Одначе, як з'ясувалось пізніше, С. Венславського цікавили не стільки питання “прямова прошення о миру” й направлення в Польщу для переговорів російських послів, скільки шпигунські дії: розвідка в дорозі “государевых ратей” і схилення на бік короля населення українських міст.⁶⁶

Перебуваючи біля Севська, Ян Казимир переконався в організації надто доброї оборони міста. Крім того, ще будучи у Глухові королю стало відомо про те, що у бік Севська направляється Я. К. Черкаський зі своїми воїнами; загрожувала небезпека тилам війська Яна Казимира, яке розташувалось під Севськом, з боку воеводи Г. Ромодановського й гетьмана І. Брюховецького, війська яких 7 лютого об'єдналися в м. Конотопі.⁶⁷

У напрямі Карачева поспішав з Путивля П. В. Шереметьєв. Туди ж направлявся й князь Іван Семенович Прозоровський із своїми військами. На Карачев взяв було курс і Ян Казимир. На той час його військо налічувало разом із татарами 6000 чол.⁶⁸

Але на скликаній невдовзі раді при королі було прийнято рішення “послать на боярина князя Якова Куденетовича Черкаского посылку, отведать войска і для языковъ і колону татаром. А сами де хотели отступить к Новугородку-Северскому”.⁶⁹ Біля цього міста Ян Казимир незабаром і зайняв свої позиції.

Польська армія на цей час була вже дуже виснажена, поширювались епідемії всіляких хвороб.⁷⁰ Однак Ян Казимир все ж не втрачав надії на захоплення Новгород-Сіверського. Оборону його здійснювали війська під командуванням князя Г. Ромодановського й українські козацькі полки на чолі з гетьманом І. Брюховецьким.

На боротьбу з ворогом піднялось практично все населення Новгород-Сіверського, перекривши ворогові переправу через Десну й не допускаючи його таким чином до міста.⁷¹

Важливу роль у справі оборони міста відіграв чернігівський єпископ Лазар Баранович, закликаючи новгородсіверців до активних дій, направлених проти завойовників.⁷²

Становище, у якому опинився Ян Казимир під Новгородом-Сіверським, було гнітючим. Дуже багато жовнірів загинуло. Татарські орди відступили.

Значна кількість татар відійшла ще раніше, рухаючись до Муравського шляху, по якому вони, як правило, здійснювали вторгнення в Україну.⁷³

За таких умов королю не залишалось робити нічого іншого, як у спішному порядку міняти місце дислокації ущільного війська. І невдовзі він приймає рішення відступати. Військо його взяло курс на Стародуб. У другій половині березня Ян Казимир стояв уже обозом у слободі Минківській, за 10 верст від Стародуба. Сюди ж прибули коронні гетьмани Потоцький, Чарнецький, польний гетьман Михайло Пац, канцлер Пражмовський. Литовське військо король сподівався залишити тут, а сам “хотел итти не со многими людьми с конницею в Могилев или в Кричев”.

Потоцький, Пражмовський і Чарнецький “с корунными войсками и с обозы хотели итти к Соснице. А становиску ихъ быти обозомъ под Остремъ”.⁷⁴

У даний час продовжувало стояти питання про скликання “мирової” конференції. Її намічалось провести 10 квітня у Новгороді-Сіверському. До Семена Богдановського доходили чутки, що польські комісари, “не дождався съезду царского величества с великими послы, и с тех краев, где они ныне, в Польшу и в Литву не пойдут”. Опісля місце й терміни проведення подібного з'їзду декілька разів мінялися. Проте відбутись йому не судилося. І мирової угоди цього разу не було досягнуто.⁷⁵

Ян Казимир рушив у Білорусію. Шлях туди довелося долати в пішому порядку, зносячи неймовірні труднощі й голод.⁷⁶ За свідченням захопленого в полон польського офіцера, “померло в дороге и побито от мужиков... больных и бездежных и раненых и с голоду с 8 тысяч”.⁷⁷ До міста Могильова прибули полки, у яких налічувалось по 60-80 чол. (спочатку їх чисельність становила 800-900 чол. у кожному). Крім того, було втрачено більше 40000 коней разом з легкою кавалерією й обозом.⁷⁸

Проте й тут король не міг почуватися спокійно. Його непокоїла думка, що із дня на день Могильов може оточити російське військо. Боячись цього, Ян Казимир невдовзі покинув місто.⁷⁹

Після тривалих переговорів Росія й Польща уклали в Андрусові (неподалік від Смоленська) перемир'я. Термін його дії встановлювався тривалістю 13,5 року. Основні умови були такі:

- Росії поверталась Сіверська земля й Смоленськ;
- у її складі залишались Лівобережна Україна й Київ;
- Правобережна Україна залишалась під владою Речі Посполитої;
- правом управління Запорожжям однаковою мірою наділялись Росія й Польща.⁸⁰

Фактично ж Запорожжя управління з боку Речі Посполитої не визнавало.

“Вічний мир” 6 травня 1686 р. між Росією й Польщею - остання ланка в ланцюгу багаторазових зустрічей і договорів між ними⁸¹ - підтвердив це, назавжди закріпивши за Росією Київ і Запорожжя. Значна частина території Правобережжя залишалась під польською владою.⁸²

Джерела та література:

1 Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 г. - М.: Университетская типография, 1892. - Часть 2-я (1661-1684 г.). - С. 42. (Далі: Дневник генерала Патрика Гордона).

- 2 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологического Комиссией. - СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. -Т. У. - С. 190-191.
- 3 Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. XIV. - Спр. 163. - Арк. 6. (Далі: НБУ. ІР).
- 4 Див.: Марченко М. Борьба Росії і Польщі за Україну (1654-1664 pp.). - К.: Вид-во АН УРСР, 1941. - С. 93.
- 5 Див.: Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). - Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1960. - С. 69. (Далі: Из истории русско-польского сближения...)
- 6 Сочинения Н. И. Павлицева. - СПб: Типография В. С. Балашева, 1878. - Т. II. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. - Часть 2. - С. 313. (Далі: Павлицев Н. И. Польская анархия...)
- 7 НБУ. ІР. - Ф. - XIV. - Спр. 163. - Арк. 9.
- 8 Там само.
- 9 Там само. - Арк. 13-15.
- 10 Там само. - Арк. 9.
- 11 Там само.
- 12 Там само. - Ф. 1. - Спр. 58010. - Арк. 144. Спр. 54671 (Лаз 342). - Арк. 104.
- Летопись Самовидца. - Киев, 1878. - С. 80.
- Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века - Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1899. -С. 115-116.
- 13 Див.: Марченко М. Вказ. праця. - С. 103.
- 14 НБУ. ІР. - Ф. - XIV. - Спр. 163. - Арк. 7.
- 15 Там само. - Арк. 8-9.
- 16 Там само. - Арк. 8,11.
- 17 Там само. - Арк. 10.
- 18 Там само. - Арк. 11.
- 19 Летопись Самовидца. - Киев, 1878. - С. 80.
- 20 НБУ. ІР. - Ф. I. - Спр. 54671 (Лаз 342). - Арк. 104.
- 21 Летопись Самовидца. - Киев, 1878. - С. 81.
- 22 Там само.
- Павлицев Н. И. Польская Анархия... - С. 314.
- Софонович Ф. Летописец або крайніка о землі Полскої //Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. -К.: Наукова думка, 1992. - С. 258.
- 23 НБУ. ІР. - Ф. I. - Спр. 54671 (Лаз 342). - Арк. 104.
- 24 Там само. - Спр. 58010. - Арк. 144(зв.).
- 25 Летопись Самовидца. - Киев, 1878. - С. 81.
- 26 Див.: Волк-Карачевский В. В. Указ. соч. - С. 117.
- 27 НБУ. ІР. - Ф. XIV. - Спр. 163. - Арк. 17-18.
- 28 Там само. - Арк. 11.
- 29 Там само. - Ф. 1. - Спр. 54671 (Лаз 342). - Арк. 104.
- Див.: Марченко М. Вказ. праця. - С. 105.
- 30 Дневник генерала Патрика Гордона. - С. 42.
- 31 Там само. - С. 43.
- 32 Павлицев Н. И. Польская анархия... - С. 314.
- 33 Дневник генерала Патрика Гордона. - С. 43.
- 34 Там само.
- НБУ. ІР. - Ф. 1. - Спр. 58010. - Арк. 144(зв.).
- 35 Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. - 1993. - № 4. - С. 62.
- 36 Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - Киев: Типография К. Н. Милевского, 1893. - Т. II. - С. 428.
- 37 Див.: Кравцов Д. Минувле й сучасне Глухова. Историко-географічний нарис// НБУ. ІР. - Ф. X. - Спр. 11684. - Арк. 5-7.
- 38 Грамон А. Из истории Московского похода Яна Казимира (1663-1664 гг.). - Юрьев: Типография К. Матисена, 1929. - С. 17-18.
- 39 Мальцев А. Н. Продолжение и завершение русско-польской войны (1658-1667). Андрусовское перемирие // Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - С. 516.
- 40 Грамон А. Указ. соч. - С. 11.
- 41 Дневник генерала Патрика Гордона. - С. 43.
- 42 Див.: Кравцов Д. Вказ. праця. // НБУ. ІР. - Ф. X. - Спр. 11684. - Арк. 9-10.
- 43 Грамон А. Указ. соч. - С. 16.
- 44 Там само.
- 45 Там само. - С. 16-17.
- НБУ. ІР.-Ф. 1. - Спр. 58010. - Арк. 144(зв.) // 145.

- 46 НБУ. IP. - Ф. 1. - Спр. 58010. - Арк. 145.
- 47 Грамон А. Указ. соч. - С. 1718.
- 48 Там само. - С. 18.
- 49 НБУ. IP. - Ф. 1. - Спр. 54671 (Лаз 342). - Арк. 105. 50 Летопись Самовидца. - Киев, 1878. - С. 82.
- 51 НБУ. IP. - Ф. 1. - Спр. 54671 (Лаз 342). - Арк. 105.
- 52 Там само. - Спр. 58010. - Арк. 145.
- 53 Летопись С. Величко. - Киев: В Лито-Типографическом Заведении Иосифа Вальнера, 1851. -Т. II. - С. 80-83.
- 54 История Украинской ССР. - Киев, 1953. - Т. I. - С. 300.
- 55 Петровский М. До історії Руїни // Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. - Ніжин, 1928. - Т. VIII.
- 56 Дорошенко Д. Нарис історії України. - К.: Глобус, 1992. -Т. II (Від половини XVII ст.). - С. 68.
- 57 Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... - С. 73.
- 58 Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. - Киев, 1903. - С. 253.
- Мальцев А. Н. Указ. соч. - С. 516.
- 59 НБУ. IP. - Ф. 1. - Спр. 58010. - Арк. 145.
- 60 Див.: Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... - С. 73.
- 61 НБУ. IP. - Ф. XIV. - Спр. 163. - Арк. 19-21.
- 62 Там само. - Арк. 29.
- 63 Там само. - Арк. 22-25.
- 64 Там само. - Арк. 24.
- 65 Там само. - Арк. 23.
- 66 Там само. - Арк. 7.
- 67 Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... - С. 74.
- 68 НБУ. IP. - Ф. XIV. - Спр. 163. - Арк. 26-27.
- 69 Там само. - Арк. 18-19.
- 70 Дневник генерала Патрика Гордона. - С. 44.
- 71 Летопись Самовидца. - Киев, 1878. - С. 83.
- 72 Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. - Кн. II (165). - С. 258-260.
- 73 Дневник генерала Патрика Гордона. - С. 44.
- НБУ. IP. - Ф. 1. - Спр. 54671 (Лаз 342). - Арк. 105.
- 74 НБУ. IP. - Ф. XIV. - Спр. 163. - Арк. 30.
- 75 Там само. - Арк. 30-32,40.
- 76 Там само. - Арк. 41.
- 77 АЮЗР. - Т. V. - С. 205.
- 78 Грамон А. Указ. соч. - С. 29.
- 79 НБУ. IP. - Ф. XIV. - Спр. 163. - Арк. 41-42.
- 80 Полное собрание законов Российской империи. - СПб, 1830. - Т. 1. - № 398. - С. 631-643.
- 81 Див.: Чистякова Е. В. Идея совместной обороны южных границ России и Польши в русской публицистике второй половины XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVII вв. - М.: Наука, 1979. - С. 290.
- 82 Детальніше про це див.:
Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения...
Греков И. Б. "Вечный мир" 1686 года: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Л., 1950.
Копреева Т. Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 года до "вечного мира" 1686 года): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Л., 1952.